

تاب‌آوری در رهیافت گفتمانی قرآن کریم

Resilience in the Discourse Approach of the Holy Quran

Suleiman Abbasi
Qasim Mohseni Mary

سلیمان عباسی^۱
قاسم محسنی مری^۲

Abstract

In interact with stressful events in biosocial contexts, man in addition to moral tolerance to endure hardships seek to create a biopsychological balance by pursuing a biological character based on the idea of resilience and related elements. This idea, based on positive psychology with the origins of its transformation theory, seeks adaptation and resilience to overcome stress and anxiety and reconstruction of living conditions. Accepting a semantic approach, this study sought to equate and semantically adapt the psychological concept of resilience to the practical concepts of the Holy Quran such as endurance and patience exit. It also investigated exit strategies such as purposeful life, faith, self-esteem, intelligence, self-efficacy and self-confidence, problem-solving skills, and hope. The product of resilience in the teachings of the Qur'an, in addition to achieving social benefits, the emergence of social progress, happiness, non-anxiety and self-control with objectification in resilient human beings, leads into optimistic approach, positive thinking, a sense of solidarity, self-control and rational behavior.

Keywords: Holy Quran, resilience, endurance, patience

چکیده

آدمی در هم‌کنشی با رویدادهای تنش‌زا در زیست اجتماعی افزون بر رواداری اخلاقی جهت تحمل سختی‌ها، با پی‌گیری منش زیستی بر پایه‌ی انگاره‌ی تاب‌آوری و عناصر هم‌بسته به آن در پی ایجاد تعادل زیست روانی است. این انگاره با بن‌مایه‌ی روان‌شناسی مثبت‌نگر با خاستگاه تئوری دگرگون‌ش، به دنبال سازواری، کشسانی در جهت چیرگی بر استرس و اضطراب برآمده از تنش‌ها و بازسازی شرایط زیسته می‌باشد. این پژوهش با رهیافت معناشناختی در پی برابرسنجی و تطبیق معنایی مفهوم روان‌شناختی تاب‌آوری با مفاهیم کاربرستی قرآن کریم بسان استقامت، صبر و حلم و راه‌کار برون‌رفتی همانند هدف‌داری زندگی، ایمان، عزت نفس، هوش، خودکارآمدی و خودبآوری، مهارت حل مسئله و امیدواری است. فرآورده‌ی تاب‌آوری در آموزه‌های قرآن افزون بر دست‌یابی به مطلوب‌های اجتماعی و بروز پیشرفت اجتماعی، شادکامی، عدم پریشانی و خویش‌تن‌داری با عینیت‌یافتگی در انسان تاب‌آور، روی‌آوری به منش خوش‌بینی و مثبت‌اندیشی، حس هم‌بستگی، تسلط بر خود و رفتار عقلانی را پیش می‌نهد.

کلید واژگان: قرآن کریم، تاب‌آوری، استقامت، صبر، حلم

Instructor of Culture and Art, University of Applied and Technology,

51.abbasi@gmail.com

Visiting Lecturer, Islamic Azad University,

Islamshahr Branch,

ghmohseni1352@gmail.com

Accepted: 15 Dec 2019

Received: 8 Nov 2019

۱. مربی گروه فرهنگ و هنر دانشگاه جامع علمی کاربردی.

51.abbasi@gmail.com

۲. استاد مدعو گروه قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر.

ghmohseni1352@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۸/۹/۲۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۸/۱۷

پیشینه‌ی تاریخ آدمی نشان از رویارویی پیوستار با درد و رنج‌های زیسته، موقعیت معیشتی دشوار، اوضاع سخت اجتماعی، آسیب‌های فردی و اجتماعی و واکنش‌های ناهم‌سان در برابر آن دارد. بر این اساس پاره‌ای از انسان‌ها در رویارویی با دشواری‌ها و فراورده‌های آسیب‌رسان آن، سرمایه وجودی‌شان دست‌خوش اضطراب، پریشانی و خطرات روحی و روانی شد و برخی با رویدادهای متغیر تهدیدکننده نگره‌ی کشسانی و سازوارانه با شرایط داشته و با پیش‌گیری یا درمان آسیب‌ها به زیست خود ادامه دادند. در این راستا در حوزه‌ی روان‌شناسی تحولی، تاب‌آوری^۱ به عنوان «یک فرآیند پویای رویارویی موفق با شرایط ناگوار»^۲ مورد مطالعه قرار گرفت و پژوهشیان برای افرادی که در فرآیند زیست ناهموار و دشوار، پیامدهای نامطلوب را نشان نمی‌دادند، اصطلاحات گوناگونی بسان «آسیب‌ناپذیر»، «مقاوم در برابر استرس»^۳ و «سرسخت»^۴ به کار برده‌اند. امروزه کاربست واژگانی «تاب‌آور» برای رویارویی آدمیان با موقعیت دشوار و ناگوار در میان این پژوهشیان بیشتر رواج دارد (بنارد، ۱۹۹۱).

این واژه با رهیافت معناشناختی پایه‌ایی به «توانایی شیء در بازگشت به حالت اولیه بعد از انحناء، حالت فنری داشتن، کشیده شدن یا فشرده شدن» (فرهنگ آکسفورد) و در اصطلاح با فراوانی حوزه‌ی تعاریف همراه گشت که بن‌مایه‌ی مشترک این تعاریف برای کسانی به‌کار رفت که در شرایط تهدیدآمیز و چالش‌برانگیز می‌توانستند با هم‌کنشی مثبت هیجانی، عاطفی و شناختی، خود را سازگار نمایند و به تعادل و ترازمندی نخستین و فراتر از آن برسند (ابوالقاسمی، ۱۳۹۰؛ گومز و مک‌لارن، ۲۰۰۴). بنابراین تعاریف فردی که دارای ویژگی تاب‌آوری است رفتار خودشکناکه ندارد، عاطفی و آرام است و توانایی مقابله با مشکلات و ناخوشایندی‌ها را دارد (لورینگ، بلاک و فاندنر، ۲۰۰۵).

1. Resilience.
2. Adversity.
3. Stress-resistant.
4. Hardy.

بنابر آموزه‌های وحیانی، گونه‌های بی‌شمار دشواری و گرفتاری در پیوستار زیست آدمی وجود دارد که ناشی از گناهان و خطاهای او و یا از سنت الهی آزمون و ابتلا بوده (بقره/۱۵۵؛ عنکبوت/۲؛ آل‌عمران/۱۸۶) و راه برون رفت از آن در شکیبایی و سایر مؤلفه‌های هم‌بسته به آن پی‌جویی نموده که با گستره‌ی شیوه‌ی تطبیقی می‌توان آن را به تاب‌آوری خوانش کرد. بنابراین گفتار سوال‌های این پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود:

الف) مفهوم تاب‌آوری در خوانش روان‌شناسی با کدام واژگان کاربردی در قرآن از جهت معناشناختی قابل تطبیق می‌باشد؟

ب) فرآیند برون‌رفت از درد و رنج در قرآن کریم و راه‌کارهای آن در تناسب با آموزه‌ی روانشناختی تاب‌آوری چیست؟

شیوه‌ی این پژوهش در پاسخ به پرسش‌های این جستار بر اساس مطالعات کتابخان‌های و با تاکید بر ادبیات موضوع، مطالعه‌ی مفهومی، بررسی پژوهش‌های انجام شده با بهره‌مندی از معناشناختی لغوی و کاربردی^۱، با توجه به منبع مطالعاتی متن قرآن، سیاق و تحلیل مطالعه‌ی در زمانی، هم‌زمانی و مولفه‌های هم‌بسته با آن در پی تطبیق ابعاد مفهومی تاب‌آوری با مفاهیم قرآن کریم است.

پیشینه و ضرورت پژوهش

نوشتار با رهیافت تاب‌آوری در زمینه‌های گوناگونی انجام شده است. نوشتارهای متعدد بسان «بررسی رابطه‌ی بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه» (هاشمی، ۱۳۹۰ش)، «رابطه‌ی دل‌بستگی به خدا و تاب‌آوری با معناداری در زندگی دانشجویان» (زاهد بابلان، ۱۳۹۱ش)، «پیش‌بینی‌پذیری میزان تاب‌آوری براساس هوش معنوی در دانشجویان و دین‌پژوهان» (صدیقی ارفعی، ۱۳۹۳)، «رابطه‌ی دین‌داری و تاب‌آوری در

۱. نشانه‌شناسی در سه بخش؛ نحو‌شناسی (Syntatics) که به پیوند نشانه‌ها با یک‌دیگر، معناشناسی (Semantics) که به ارتباط نشانه‌ها با امور و تعابیر متناظرشان و کاربردشناسی (Pragmatics) که به هم‌بسته شدن نشانه‌ها با خوانش‌گران می‌پردازد، تقسیم می‌شود. در کاربردشناسی به بررسی معنا در درون سیاق اشاره دارد.

دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز» (جمشیدی سولکلو، ۱۳۹۳)، «اثربخشی عمل به باورهای دینی بر تاب‌آوری و سرسختی روان‌شناختی بین طلاب علوم دینی و دانشجویان» (آقایوسفی، ۱۳۹۴ش)، «رابطه‌ی میزان عمل به باورهای دینی با تاب‌آوری و خوش‌بینی در دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا» (ذوقی پایدار، ۱۳۹۵) از نمونه‌هایی از این دست می‌باشند که به بررسی موردی تاب‌آوری و مؤلفه‌های هم‌بسته با آن در میان دانش‌آموزان یا اجتماع ویژه پردازش شده است. براین اساس نوشتاری با رهیافت معناشناسانه، تحلیلی و شیوه تطبیقی دین بنیاد بر پایه آموزه‌های قرآن کریم انجام نشده است.

تاب‌آوری در فراسوی دانش روان‌شناسی

با توجه به گزارش‌های توصیفی و تبیینی روان‌شناختی^۱ تاب‌آوری فرآیند پویا در هم‌کنشی آدمی با محیط پیرامونی و متغیرهای ناهمگون فردی و اجتماعی در رویارویی با امور مخاطره‌آمیز (نصیر، ۱۳۸۹) ناهم‌سان فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حقوقی و انباشت درد و رنج که با پنداشت رواداری به ایستادگی، جبران و ترمیم آن در پی خوشی، خوبی^۲ و رضایت‌مندی از زندگی برای خودگرایی^۳ (تنها برای خود خواستن) یا دیگرگرایی^۴ (برای دیگران خواستن) است. روی‌آوری به درد و رنج‌ها هم‌بسته به عواملی بسان امور ژنتیکی، درس‌آموزی، سنخ روانی (درون‌گرایی، برون‌گرایی، کنش‌گری یا کنش‌پذیری)، توانایی جسمی و ذهنی، میزان دانایی و اندیشگی فرد به موضوع تاب‌آوری است. در این روند تاب‌آوری با بررسی و آشکارسازی توان‌مندی‌های افراد در پی پیشرفت و تعادل زیسته‌ی روانی و معنوی در برابر شرایط مخاطره‌آمیز و جبران و ترمیم آدمی با پیامدهای

۱. تاب‌آوری نخستین بار در سال ۱۸۰۷م در زمینه‌های روان‌شناسی کودک، زیست‌شناسی، اقتصاد و مهندسی یا علم به‌کار رفت (Sudmeier-Rieux, 2014, p70) برخی، پژوهش‌های نخستین پیرامون انعطاف‌پذیری را سال ۱۹۶۰م (Cicchetti, & Cohen, 2006, 7) و Emmy werner را واضع آن دانسته‌اند.

2. happiness & goodness.
3. egoism.
4. altruism.

مثبت هیجانی شناختی است. براین اساس عوامل کارساز در تاب‌آوری در گستره‌ی عوامل درونی^۱ و عواملی بیرونی^۲ قابل بخش است. فاکتورهای درونی که از سازوکارهای درونی آدمی بر می‌خیزد شامل مشخصات درونی افراد بسان هوش، ویژگی‌های شخصیتی، عزت نفس^۳، خودکارآمدی^۴ و مهارت‌های حل مسأله^۵ می‌باشد. در پژوهش‌های برخی دانشیان (ماستن و کوستسورت، ۱۹۹۸) ظرفیت‌های شناختی و هوش^۶ و ویژگی‌های شخصیتی^۷ را از عوامل تأثیرگذار بر تاب‌آوری معرفی نموده است (امیری، ۱۳۹۳). در این زمینه ایمان و ساحت‌های مؤمنانه بسان آگاه و بردباری افراد در فرآیند پیمایش دشواری‌ها، به سرسختی آنان می‌افزاید و در چیرگی بر چالش‌ها زیسته و دگرگونش آن یاری می‌رساند (حسینی قمی، ۱۳۹۰).

برخی از این عوامل در رهیافت دینی، داشتن هدف و ارزش مندی آن (زندگی اخروی)، مشخص بودن هدف (رضایت خداوند)، اشتیاق رسیدن به هدف (دستیابی به پاداش‌های دنیوی و اخروی) از پایه‌های روان‌شناختی صبر و تاب‌آوری در گزاره‌های الهی بازتاب یافته است. ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ﴾ و کسانی که برای طلب خشنودی پروردگارشان شکیبایی کردند و نماز برپا داشتند و از آنچه روزیشان دادیم نهان و آشکارا انفاق کردند و بدی را با نیکی می‌زدایند ایشان راست فرجام خوش سرای باقی» (رعد/۲۲).

ایمان و کارکرد آن در زندگی مؤمنانه (اعراف/۱۲۸؛ هود/۴۹؛ نحل/۱۲۷ و ۱۲۸) حضور در پیشگاه الهی ﴿وَأَصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا﴾ و در برابر دستور پروردگارت شکیبایی پیشه کن که تو خود در حمایت مایی» (طور/۴۸) و خودکارآمدی ﴿كُتِبَ لَكُمْ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ وَلِتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذْيًا كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَ

1. Internal Factors.
2. External Factors.
3. Self-Steem.
4. Self-Efficacy.
5. Problem Solving Skills.
6. Intelligence.
7. Personality Traits.

تَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ﴿۱۸۶﴾ قطعاً در مال‌ها و جان‌هایتان آزموده خواهید شد و از کسانی که پیش از شما به آنان کتاب داده شده و [نیز] از کسانی که به شرک گراییده‌اند [سخنان دل] آزار بسیاری خواهید شنید و [لی] اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید این [ایستادگی] حاکی از عزم استوار [شما] در کارهاست» (آل‌عمران/۱۸۶) و اراده‌ی قوی، گونه‌ی دیگر از عوامل درونی در مسأله‌ی تاب‌آوری است. در ادامه مهارت حل مسأله^۱ از دیگر عوامل درونی تاب‌آوری است که قرآن کریم در ماجرای بنی‌اسرائیل برای رهایش از ستم فرعون سفارش‌گری دارد. ﴿قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ (اعراف/۱۲۸)

عواملی بیرونی که در پیوند با مؤلفه‌های بیرون انسانی همانند خانواده، دوستان و هم‌نشینان و نهادهای اجتماعی مایه می‌گیرند (امیری، ۱۳۹۳) و آدمی را در برابر برخی رفتارهای پرخطر مقاوم می‌کنند. در این مؤلفه نیز قرآن کریم با گزاره‌های توصیفی و توصیه به عوامل کارساز در امور مخاطره‌آمیز اشاره می‌کند. ﴿وَإِذَا حُيِّبْتُمْ إِلَى شَيْءٍ فَحَسْبُ بِالْحَسَنِ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا﴾ و چون به شما درود گفته شد شما به [صورتی] بهتر از آن درود گوید یا همان را [در پاسخ] برگردانید که خدا همواره به هر چیزی حسابرس است.» (نساء/۸۶) براساس این آیه آدمیان در هم‌کنشی و مناسبات اجتماعی به خوش‌خلقی که عامل پایدار در روابط اجتماعی سفارش شده‌اند که فرآورده‌ی قوام روابط اجتماعی در تاب‌آوری آدمیان دانسته شد. ﴿فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرم‌خو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند اگر تندخو و سخت‌دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند» (آل‌عمران/۱۵۹) و این خوش‌خلقی پیامبر ﷺ از عوامل مهم تاب‌آوری پیامبر ﷺ در برابر تنش‌های ناهم‌سان بود.

افزون بر نگره‌های در پیوند به فرد تاب‌آور و موضوع آن، پژوهش‌ها درباره‌ی شیوه و نوع رویارویی با تنش‌های زیستی هم‌ناهم‌سان است. بخشی با رهیافت ایستا، در پی

توانمندی بازسازی و بازیابی نیرو برای برخاستن، پس از رویاروی با دشواری‌ها و موقعیت دلهره‌آور هستند بسان توانش یک ماده که پس از دگرگونی انبساطی یا کشش به ریخت و ویژگی نخستین برگردد. برخی دیگر با پژوهی پویا به دنبال برهم‌سازی و رواداری پیوستار با دگرگونی‌ها و شرایط نوین می‌باشند. این شیوه با نگرهی فراسوی بازسازی با تنش‌ها و امور مخاطره‌آمیز مواجهت دارد. (ریچنر و لافسن، ۲۰۱۴)

در رهیافت دین‌داران رویارویی آدمی با گونه‌های بیشینه‌ی درد و رنج‌ها امری گریزناپذیر می‌باشد. بخشی از آن ناشی از نوع زیست و تصمیمات فردی در زندگی اجتماعی و برخی دیگر فرآوری (محصول) نهادهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی می‌باشد. البته رنج‌های برخاسته از امور فرانسائی^۱ را نیز نمی‌توان نادیده انگاشت که برآیند تمامی آن به مخاطره افتادن آدمی است. در این انگاره، مؤمنان دینی یگانه راه زدایش و کاستن درد و رنج‌های زیست‌راه، دین و آموزه‌های دینی دانسته‌اند و با روی‌آوری به گفتمان قرآن‌کریم و منابع در پیوند با آن، با رهیافت فرآیندی و کاربست مفاهیم هم‌بسته با تاب‌آوری، امور مخاطره‌آمیز در زیست انسانی را شناسایی کرده و با درس‌آموزی و افزایش قابلیت یادگیری از متن و حیانی به بهره‌مندی از برنامه‌ریزی قرآن‌کریم جهت خود سامان‌دهی مؤمنان پرداخته تا با واکنش مؤثر به جبران و ترمیم عوارض ناشی از عناصر خطرآفرین و در نهایت کاهش درد و رنج در زیست آدمی به عنوان فرآورده‌ی تاب‌آوری دست یابند.

۱. کنش‌های زبانی در پیوند با مفهوم تاب‌آوری در قرآن کریم

قرآن کریم به مثابه گفتمان همواره فرآور گفتمان‌های دیگر پیرامون گزاره‌ها در پیوند خود است^۲ که می‌توان آن گزاره‌ها را در ریختار عنوان کلی و جامع‌نگر گفتمان دینی قرار داد. در این پنداشت تاب‌آوری به عنوان گزاره‌ی روان‌شناختی و اجتماعی با مؤلفه‌های فرآیندی و فرآورده‌ای در پیوند با آموزه‌های قرآن کریم به عنوان یک گفتمان دینی در حوزه‌ی معناشناختی

۱. بخشی از رنجهای از بودگی و حیرت آدمی در هستی است.

و عناصر هم‌بسته با آن خوانش می‌گردد. براساس دانش زبان‌شناسی، برای فهم متن و آشکارسازی پیوند واژگانی و مفهومی (معنایی)^۱، پدیده‌های تقابل، جانیشینی و هم‌نشینی^۲ و باهم‌آیی^۳ ضرورت می‌نماید که برای نمایاندن تناسب محتوایی واژگان کاربرستی قرآن کریم با مفهوم تاب‌آوری به بررسی معناشناختی پایه‌ای واژگان صبر و حلم و استقامت به عنوان واژگان جانشین در فرهنگ معنایی پیشااسلام و اسلامی پرداخته و در پی آن معناشناختی در زمانی^۴ و هم‌زمانی^۵ با مؤلفه‌های هم‌بسته به آن در قرآن کریم بیان می‌شود.

۲. صبر در کنش معناشناختی بنیادی، در زمانی و هم‌زمانی

صبر در معناشناسی پایه‌ای به نگاه‌داشتن نفس از آشکار نمودن بی‌تابی (طریحی، ۱۳۷۵) خویشتن‌داری در سختی و تنگی (راغب، ۱۴۱۲) پردازش شد (فراهیدی، ۱۴۰۹؛ ابن‌درید، ۱۹۸۸؛ صاحب، ۱۴۱۴؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴). در پنداری صبر، شکیبایی بر آن‌چه را که عقل و شرع حکم می‌کند و یا آن‌چه را که عقل و شرع، خودداری نفس را از آن می‌جوید (راغب، ۱۴۱۲). بنابراین خوانش زبان‌شناسان اسلامی صبر در معنای بنیادین خویشتن‌داری و شکوه نمودن در برابر بی‌تابی، نگه‌داشتن جوارح از آشفتگی و نیرویی کنش‌گر و پویا در آدمی است که در رویارویی با رویدادهای ناخوشایند انسان را توان‌مند می‌سازد (پسندیده، ۱۳۸۴).

۵-۱- معناشناسی در زمانی و هم‌زمانی صبر

این واژه در رهیافت معناشناسانه در زمانی با بازخوانی اشعار پیشااسلامی نمایی از گستره‌ی کاربرستی آن در میان اعراب با معناداری «پایداری سخت در مقابل ناملایمات»

1. Conceptual relations.

2. Syntagmatic & paradigmatic.

3. Collocation.

۴. معناشناسی در زمانی هم‌بسته با توالی زمانی، دگرگونش معنا را مورد بررسی قرار می‌دهد (صادقی و نصرتی، ۱۳۹۰: ۷).

۵. معناشناسی هم‌زمانی فهم معنا بدون میانجی‌گری زمان است و با پیروی از قوانین زبان‌شناسی در حوزه معناشناختی، نسبت‌های معنایی متن را تحلیل می‌کند (صادقی و نصرتی، ۱۳۹۰: ۷).

است. بیتی از عنتره: **فَصَبْرُ عَارِفَةٍ لِدَلِكِ حُرَّةٌ** --- **تَرَسُوا إِذَا نَفَسُ الْجَبَانِ تَطَلُّعٌ**^۱ (ابن‌فارس، ۱۴۰۴) که صبر را در برابر بی‌تابی به کار گرفته با بیتی از «لبید» در معنای ثبات قدم و به‌عنوان شرط پیروزی لحاظ گشته: **وَلَقَدْ يَعْلَمُ صَاحِبِي كُلُّهُمْ** --- **بِعَدَانِ السَّيْفِ صَبْرِي وَنَقْلِ**^۲ (لبید، ۱۴۲۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹) بازخوانشی از چگونگی کاربست این واژه در دوران پیشا اسلامی دارد. بر این اساس می‌توان هسته‌ی مرکزی معنای این واژه را در فرهنگ پیشا قرآنی در معنای «استقامت و پایداری شدید» خوانش کرد (صالحی، هادی، ۱۳۹۷).

با روی‌آوری اسلام و نمودار شدن شیوه‌ی تبیینی نوین آموزه‌ها و انجام امور با تاکید بر محوریت باورمندی به خدا، تعیین‌بخشی تعلقات صبر، میدان معنایی صبر افزون بر فضیلت اخلاقی در حوزه‌ی عبادی^۳ هم گسترش یافت. صبر بر طاعت و شکیبایی با گستره‌ی گفتاری و رفتاری در روند فرمان‌بردای به عنوان نخستین کنش مومنانه در نسبت به آفرینش‌گر هستی، با گزاره‌های توصیه‌ای در آموزه‌های وحیانی نمودار گشت. **﴿قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾** بگو: «ای بندگان من که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت) پروردگارتان بپرهیزید! برای کسانی که در این دنیا نیکی کرده‌اند پاداش نیکی است! و زمین خدا وسیع است، (اگر تحت فشار سران کفر بودید مهاجرت کنید) که صابران اجر و پاداش خود را بی حساب دریافت می‌دارند!» (زمر/۱۰) این آیه روند پیمایش و فرمان‌برداری از فرمان‌های الهی بسان تقوا، احسان، هجرت در زمین با میانجی صبر و کشسانی آدمی بیان داشته است.^۴

در ادامه صبر بر معصیت به‌عنوان تعلق دیگر صبر به پایداری مؤمنانه در برابر رانه‌های زورمند و مؤلفه‌های پیش‌برنده‌ی گناه به کار رفته است.

فراگیری صبر در تمامی گزاره‌های یادگشته بازنمایی از هم‌پوشانی با فرآیند تاب‌آوری

۱. هنگام کارزار صبر کردم، در صورتی که می‌دانستم وقت نبرد، آشفته است.
۲. به یقین همه‌ی دوستان من می‌دانند لبه‌ی شمشیر من، صبر و سخن من است.
۳. **قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ صَبْرٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ وَصَبْرٌ عَلَى الطَّاعَةِ وَصَبْرٌ عَنِ الْمُصِيبَةِ فَمَنْ صَبَرَ عَلَى الْمُصِيبَةِ (کلینی، ۱۴۰۷: ۹۱/۲).**
۴. افزون بر آن دستور به اخلاص و توحید خالص، ترس از مجازات در روز قیامت نمایی از این معناداری صبر است (مکارم، ۱۳۷۱: ۴۰۴/۱۹) و نیز آیات با این نگره (معارج/۵؛ فصلت/۳۵؛ ص/۴۴).

در آموزه‌های روان‌شناختی است. واکنش قرآن‌کریم با رهیافتی توصیه‌ای، روند ایستادگی در برابر لذت‌های ممنوعه، هوای نفس و گناه را با پیامدی ارزش‌مند و شایسته‌ی پاداش خوانش نموده است. آیه **﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾** بی‌گمان هر که تقوا و صبر پیشه کند خدا پاداش نیکوکاران را تباہ نمی‌کند» (یوسف/۹۰). با بیان جایگاه تقوا و صبر یوسف **﴿عَلَيْهِ﴾** در برابر گناه در ریختار روندی، فرآورده‌ی آن را اجر الهی دانسته است. چنین تلقی فرآیندی از صبر در روایات نیز، با روایت والاترین صبر به هنگام فراهم آمدن ابزار سرکشی و گناه، پایداری در برابر آن و چشم‌پوشی از لذت گناه گزارش شد (مکارم، ۱۳۷۱).

صبر بر مصیبت، گونه‌ی دیگر از متعلقات صبر در روایت‌گری قرآن‌کریم است که در رخدادهای ناگوار زندگی، مؤمنان به آن سفارش شده‌اند. براین اساس آدمی در پیوستار زیسته‌ی خود در پیوند با درد و رنج‌هاست که در انگاره‌ی دین به محک آزمون الهی تعبیر شده، که راه برون رفت از آن صبر دانسته شده است **﴿وَلَتَبْلُوَنَكُمْ بِنَبِيِّكُمْ مِنْ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصِ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ﴾**. قطعاً همه‌ی شما را با چیزی از ترس، گرسنگی، و کاهش در مال‌ها و جان‌ها و میوه‌ها، آزمایش می‌کنیم؛ و بشارت ده به استقامت‌کنندگان آن‌ها که هر گاه مصیبتی به ایشان می‌رسد، می‌گویند: ما از آن خدائیم؛ و به‌سوی او بازمی‌گردیم!» (بقره/۱۵۵-۱۵۶).

قرآن‌کریم پیامد چنین صبوری را «عُقُوبَى الدَّارِ»^۱ روایت کرده و آن را سرانجام کسانی دانسته که در تمامی فرآیند زیسته‌ی خود بر رفتار صالح خود ایستادگی و مداومت دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰). این آیه در کنار آیه **﴿يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَيَّ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾**. ای پسرک من نماز را برپا دار و به کار پسندیده وادار و از کار ناپسند باز دار و بر آسیبی که بر تو وارد آمده است شکیبا باش این [حاکمی] از عزم [و اراده تو در] امور است» (لقمان/۱۷). چگونگی و روند صبر که نوعی هم‌سنخی با تاب‌آوری است را بیان می‌دارد. در این آیه بعد از ذکر «صبر در برابر حوادث» می‌فرماید: **﴿إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾** که بازنمایی از چگونگی کاربست اراده‌ی آدمی در رویارویی با رویدادها می‌باشد.

۱. وَ الْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ (رعد/۲۳-۲۴).

در این پندار صبر با ریختار روندی عبارت است از این‌که انسان در قلب خود استقامتی داشته باشد و بتواند کنترل نظام نفس خود را در دست گرفته، دل خود را از گسست‌ها و نسیان تدبیر و خطای اندیشه و تصمیم‌گیری‌های نادرست باز دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴).

۵-۲- نگره‌ی قرآن به صبر در رهیافت هم‌نشینی

پیوندهای مفهومی واژگانی صبر در گونه‌ی ترکیبی/هم‌نشینی در پی دگرگونش معانی در قرآن کریم است. در این رهیافت، قرآن کریم هم‌نشین ساختن این واژه در مفاهیم دیگر و هم‌کنشی با آن‌ها در پی هستی‌شناسی صبر و چگونگی زیسته در آن شرایط و شیوه‌ی رویارویی با امور گریزناپذیر و گریزپذیر هستی را در پیش می‌نهد.

واژه‌ی صبر و مشتقات آن از واژگان پربسامد کاربستی قرآن کریم می‌باشد که به گونه‌های متفاوت صورت‌بندی شده است. در بخشی از آیات به‌عنوان ویژگی پیامبرانه (انبیاء/۸۵) در برابر وحی، فرمان (هود/۱۱۵؛ نحل/۱۲۷ و ۱۲۶؛ ص/۱۷؛ مزمل/۱۰؛ احقاف/۳۵؛ انعام/۳۴) ابلاغ احکام (طور/۴۸) و وعده‌ی الهی روایت شده است (یونس/۱۰۹؛ هود/۴۹؛ طه/۱۳۰؛ روم/۶؛ غافر/۵۵ و ۷۷؛ قلم/۴۸). در فقراتی از آیات از این واژه به‌طور اختصاصی به پیامبر اسلام در رویارویی با وحی (احقاف/۳۵) و شیوه‌ی برخورد مردم با وی و آموزه‌ها (ق/۳۹) و اجرای احکام خداوندی پرداخته شده (انسان/۲۴) و از آن حضرت خواسته شده که به‌خاطر پروردگارت صبر پیشه ساز (مدثر/۷). در ادامه مؤمنان با تواضع و تسلیم (حج/۳۵) مورد عنایت ویژه‌ی الهی شناخته شده (آل‌عمران/۱۴۶) و پیوستار با صبر از خداوند استعانت جسته (بقره/۴۵ و ۱۳۵) و یک‌دیگر را به صبر سفارش می‌کنند (بلد/۱۷؛ عصر/۳) و ستودگی افراد به صبر بسان ایوب (ص/۴۴)، صبر جمیل یعقوب عَلَيْهِ السَّلَام در فراق فرزند (یوسف/۱۸ و ۸۳) در روایت‌گری قرآن کریم نوع دیگر از رویارویی قرآن کریم به صبر است.

براساس آموزه‌های الهی آدمی در پیوستار زیسته با گونه‌های ناهم‌سان گرفتاری با تعبیر ابتلا با مال و جان، ترس، گرسنگی و از بین رفتن دارایی می‌باشد (بقره/۱۵۵؛ آل‌عمران/۱۸۶) که

نیازمند به روی آوری به صبر از لوازم تاب آوری است. هم‌نشینی صبر در نبرد با دشمن^۱ ﴿وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ﴾. و در سختی و زیان و به هنگام جنگ شکیباییانند» (بقره/۱۷۷) که صفت‌ساز برخی شاخصه‌های روان‌شناختی و اخلاقی است شرایط پایداری برای برون‌رفت از دشواری را فراهم می‌سازد. هم‌نشینی صبر با انفاق که در پی دل‌کندن آدمی از آنچه خداوند روزی او کرده ﴿وَالصَّابِرِينَ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمْ... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ (حج/۳۵) و نهادینه شدن آن در آدمی زمینه‌ساز بروز صفت سخاوت در وجود مؤمن و شکوفایی آن می‌گردد. «يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى. همان که مال خود را می‌دهد [برای آنکه] پاک شود» (لیل/۱۸) ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ﴾. و کسانی که برای طلب خشنودی پروردگارشان شکیبایی کردند و نماز برپا داشتند و از آنچه روزیشان دادیم نهان و آشکارا انفاق کردند و بدی را با نیکی می‌زدایند ایشان راست فرجام خوش سرای باقی» (رعد/۲۲).

باهم‌آیی صبر و ایمان^۲ در روایت‌گری قرآن و تقدم ایمان بر صبر ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾. ای کسانی که ایمان آورده‌اید از شکیبایی و نماز یاری جوید زیرا خدا با شکیباییان است» (بقره/۱۵۳) نمایی از پنداشت ملازمه‌ی این دو مفهوم^۳ و روی آورد این سخن که صبر مقدمه‌ی ایمان است، چنین رهیافتی از هم‌کنشی این دو مفهوم در روایتی که پیوند صبر و ایمان را به منزله‌ی سر به بدن دانسته و بی‌صبری را بی‌ایمانی تلقی نموده (امام رضا علیه السلام، ۱۴۰۶) قابل دریافت است.

گونه‌ی دیگر از مفاهیم باهم‌آیی صبر که دارای قرابت و پیوند نزدیک هستند واژگان تقوا^۴ (آل عمران/۱۸۶؛ لقمان/۱۷؛ شوری/۴۳) و توکل^۵ (نحل/۴۲؛ عنکبوت/۵۹) می‌باشند. هم‌نشینی

۱. بقره/۲۴۹-۲۵۰؛ محمد/۳۱؛ انفال/۶۵-۶۶.

۲. واژه ایمان با بسامدی ۸۷۹ بار در قرآن که موارد متعدد آن با صبر قرین شده در معنای پایه آرامش خاطر، نفس و از بین رفتن بیم (راغب، ۱۴۱۲: ۹۰) و تسلیم همراه با اطمینان (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۲۴/۱) خوانش شده است.

۳. بنگرید به: آل عمران/۱۶-۱۷؛ بینه/۱۷؛ عصر/۳؛ قصص/۸۰.

۴. تقوا به معنی خود محفوظ داشتن و پرهیز کردن (قرشی، ۱۳۷۱: ۲۳۳۷) نفس خود را از بیمناکی نگهدارد (راغب، ۱۴۱۲: ۸۸۱).

۵. توکل قبول وکالت و اعتماد است. (قرشی، ۱۳۷۱: ۲۴۰/۷؛ راغب، ۱۴۱۲: ۸۸۲).

این واژگان برای بازنمایی ارزش‌گذاری و فضیلت اخلاقی صبر است که گاه ارزش صبر هم‌بسته به هدف آن همان تقرب و معرفت‌الله و چگونگی گام نهادن در این مسیر و نهادینه ساختن آن در وجود آدمی است (فتحعلی‌خانی، ۱۳۷۹). در روایت قرآن صبر و تقوا به دو بال برای هدفی، مانند شده‌اند ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ بی‌گمان هر که تقوا و صبر پیشه کند خدا پاداش نیکوکاران را تباہ نمی‌کند (یوسف/۹۰) ﴿بَلِيَّ إِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾ آری اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید و با همین جوش [و خروش] بر شما بتازند همان‌گاه پروردگارتان شما را با پنج هزار فرشته نشان‌دار یاری خواهد کرد» (آل عمران/۱۲۵). در ادامه توکل بر خدا ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ همانان که صبر نمودند و بر پروردگارشان توکل می‌کنند» (نحل/۴۲) در برابر دشواری‌های زیسته و در جایی که توانایی برگشودن آن‌ها را دارد یا ندارد خدا را وکیل و مؤثر اصلی امور دانسته و با زیست مؤمنانه خدا را سرچشمه‌ی تمام قدرت‌ها و نیروها می‌داند (مکارم، ۱۳۷۱). در این زیست صبر عامل استقامت در برابر موانع و مشکلات بوده و توکل انگیزه‌ی حرکت در این راه پر نشیب و فراز است (مکارم، ۱۳۷۱). چنین روش زیسته که لبریز از وجود خدا شدن به‌عنوان گامی آغازین در مسیر زیست صبورانه با هم‌نشینی مفهوم «إفراغ»^۱ پی‌گیری می‌شود. ﴿رَبَّنَا أفرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا﴾ پروردگارا بر [دل‌های] ما شکیبایی فرو ریز» (بقره/۲۵۰؛ اعراف/۱۲۶) این واژه با معنای بنیادین ریختن چیز روان برای خالی نمودن محل از آن (قرشی، ۱۳۷۱) به‌کار رفته که در نگره‌ی دانش‌وران با بهره‌مندی از معنای پایه‌ای، به صبری گفته شده که خدا در دل مؤمنان به اندازه‌ی ظرفیت وجودی‌شان در دل‌هایشان بریزد (طباطبایی، ۱۳۹۰). بنابراین گفتار صبر دهشی از خداوند است و مؤمن با آگاهی از این دهش با بهره‌جستن از تقوا و توکل در برابر دشواری‌ها زیستی تاب‌آورانه را تجربه می‌کند. افزون بر آن صبری با صفت جمیل -خالص، به‌دور از بی‌تابی و شکوه‌گری- از خداوند درخواست می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۹۰). باهم‌آیی ﴿فَصَبِّرْ﴾

۱. واژه «فرغ» ۶ بار در قرآن ذکر شده و ۲ بار با واژه «صبر» هم‌نشین شده است که هر دو بار با صیغه امر و درخواست از خدا بیان شده است.

جَمِيلٌ ﴿۱﴾ با بسامد سه‌گانه در دو آیه ۱۸ و ۸۳ از سوره‌ی یوسف به توصیه‌گری عدم بی‌تابی و شکوه یعقوب عَلَيْهِ السَّلَامُ در دوری از یوسف عَلَيْهِ السَّلَامُ اشاره دارد (طبری، ۱۴۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲). در ترکیبی دیگر ﴿فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا﴾ (معارج/۵) به بازنمایی شیوه‌ی روی‌آوری خشونت‌آمیز دروغین انگاشتن وحی و تمسخر پنداشت پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از جانب مشرکان می‌پردازد و خداوند آن حضرت صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را به صبر جمیل سفارش می‌کند (فخررازی، ۱۴۲۰).

شکیباوورزی مؤمنانه در خوانش متن و حیانی بسترساز منش زیسته با کردار نیکو می‌گردد ﴿إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾. مگر کسانی که شکیبایی ورزیده و کارهای شایسته کرده‌اند [که] برای آنان آمرزش و پاداشی بزرگ خواهد بود» (هود/۱۷). رفتار نیکوانه فرآورده‌ای از زیست‌صبورانه تلقی شده است. قرآن کریم در فرآیند شناسایی زیست‌شکیباییانه به مؤمنان سفارش می‌کند که در پیوستار زندگی هم‌دیگر را به کنش‌صبورانه، حق‌ورزی و مهربانی توصیه‌گری داشته ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصَوْا بِالصَّبْرِ﴾ (عصر/۳) تا زمینه‌ی هم‌افزایی در کنش‌گری اجتماعی را فراهم آورند ﴿يَا بَنِي آدَمَ الصَّلَاةَ وَأَمْرًا بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾. پسرک من نماز را برپا دار و به کار پسندیده وادار و از کار ناپسند باز دار و بر آسیبی که بر تو وارد آمده است شکیبا باش [این [حاکمی] از عزم [و اراده تو در] امور است» (لقمان/۱۷). قرآن کریم در ادامه‌ی روایت‌گری، فرآورده‌ی چنین زیستی را با باهم‌آیی واژگانی «اجر و جزاء»^۱ پی‌جویی می‌کند ﴿وَلَنَجْزِيَنَ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾. و قطعاً کسانی را که شکیبایی کردند به بهتر از آن‌چه عمل می‌کردند پاداش خواهیم داد» (نحل/۹۶). خداوند به مؤمنانی که در پیوستار زندگی صبر در راه خدا را پیشه سازند پاداش می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۹).

۵-۳- فرآورده‌ی صبر در روایت قرآن کریم

روایت از صبر با ریختار فرآورده‌ای گونه‌ی دیگر از کاربست صبر در متن و حیانی است.

۱. جزاء بینایی و کفایت کردن، به پاداش کار (دنیوی و اخروی) تعلق می‌گیرد (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۳۷/۶؛ راغب،

جلب درود و رحمت و هدایت الهی (بقره/۱۵۵) پیروزی بر دشمن (بقره/۲۵۵؛ انفال/۶۶)، دفع نیرنگ دشمن (آل‌عمران/۱۲۰)، جلب امداد الهی (آل‌عمران/۱۲۵) و رسیدن به بهشت، مغفرت، پاداش و رستگاری از پدیدارهای نموداری صبر در جامعه‌ی ایمانی است (آل‌عمران/۱۴۲؛ احزاب/۳۵؛ زمر/۱۰؛ نحل/۹۶؛ نحل/۱۱۰؛ مؤمنون/۱۱۱؛ فرقان/۷۵؛ قصص/۵۴؛ یوسف/۹۰؛ آل‌عمران/۲۰۰؛ بقره/۱۵۳ و ۲۴۹؛ انفال/۴۶ و ۶۶).

قرآن شایستگی منش مومنان را پس از گذر از سختی‌ها و دست‌یابی به نعمت از پیامدهای تاب‌آوری برشمرده است ﴿وَلَئِنْ أَدْفَنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسَتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا...﴾ و اگر بعد از شدت و رنجی که به او رسیده، نعمت‌هایی به او بچشانیم، می‌گوید: مشکلات از من برطرف شد، و دیگر باز نخواهد گشت! و غرق شادی و غفلت و فخر فروشی می‌شود... مگر آن‌ها که صبر و استقامت ورزیدند... (هود/۱۱-۱۰).

برخورداری از عزت نفس که زمینه‌ساز درک کیفیت زیست مطلوب است (سهیلی‌زاده، ۱۳۹۵) و در روان‌شناختی سلامت روان از آن به «حس احترام به خویشتن» یاد گشته (عباس‌نژاد، ۱۳۸۴) در آیات الهی به عنوان پرهیز از آشکار نمودن فقر بازتاب یافته است. آن دسته از فقیرانی که با وجود فقر شدید خویشتن‌داری کرده و از تکدی‌گری پرهیز می‌کنند، ستوده شده‌اند ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِحْفَافًا﴾ این صدقات برای آن (دسته از) نیازمندی است که در راه خدا فرومانده‌اند و نمی‌توانند (برای تأمین هزینه زندگی) در زمین سفر کنند. از شدت خویشتن‌داری، فرد بی‌اطلاع، آنان را توان‌گر می‌پندارد. آن‌ها را از سیمایشان می‌شناسی. با اصرار (چیزی) از مردم نمی‌خواهند^۱ (بقره/۲۷۳).

شادی و رضایت از زندگی فراوری دیگر از تاب‌آوری است که در فقراتی از آیات باز‌نمایی شد ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ محققاً کسانی

۱. آیه درباره‌ی «اصحاب صفه» نازل شد که زیر سایبانی در مسجد پیامبر سکونت داشتند؛ ولی با وجود احتیاج، هیچ‌گاه دست‌نیاز به سوی کسی دراز نکردند (دایرة‌المعارف قرآن کریم، ۱۳۸۲: ۵۵۲/۸).

که گفتند پروردگار ما خداست سپس ایستادگی کردند بیمی بر آنان نیست و غمگین نخواهند شد» (احقاف/۱۳) و آیه ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا﴾ در حقیقت کسانی که گفتند پروردگار ما خداست سپس ایستادگی کردند فرشتگان بر آنان فرود می‌آیند [و می‌گویند] هان بیم مدارید و غمگین مباشید» (فصلت/۳۰).

۵-۴- صبر در پرتو معناشناسی جانشینی

جانشینی واژه‌ی صبر در هم‌کنشی با برخی واژگان بسان «حلم»، «استقامت» و دیگر واژگان^۱، به‌عنوان مؤلفه‌ی باهم‌آیی (جانشینی) در پی آشکارگی معناست. رهیافت جانشینی در پی ترادف تام نیست، بل که با نگره‌ی ترادف نسبی به دنبال برخی ویژگی‌ها از جهت مفهومی یا مصداقی می‌باشد که با هم اشتراکاتی دارند. پیوند جانشینی بین واژه‌ها از جنبه‌های مختلف همانند پیوند بین اجزای جایگزین‌پذیر که یک زمینه‌ی دستوری را برقرار می‌کند.

۳. معنای بنیادی و کاربرستی حلم در قرآن کریم

واژه‌ی حلم در معانی آهستگی و بردباری (دهخدا، ذیل واژه)، خویش‌داری (فراهدی، ۱۴۰۹؛ جوهری، ۱۳۷۶) خودداری از انتقام به‌هنگام خشم با وجود قدرت داشتن (ازدی، ۱۳۸۷؛ زبیدی، ۱۴۱۴) و خودداری نفس و طبیعت از هیجان و برآشفستگی و خشم (راغب، ۱۴۱۲) آمده است. «حلیم» از صفات خداوند به معنای «صبور» است (فراهدی، ۱۴۰۹؛ ازهری، ۱۴۲۱؛ ابن‌درید، ۱۹۸۸) که برای غیر خدا در معنای کسی است که حلم در وجود او نهادینه شده ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾ (توبه/۱۱۴) زیرا او بر آزار مردم شکیبیا بوده و از خطا و گناهشان در می‌گذشت (طبرسی، ۱۳۷۲؛ مصطفوی، ۱۳۶۸). کاربرد حلیم^۲ در معنای بردباری با بهره‌مندی

۱. تربص، ثبات، سکینه، انتظار، أناة، طُمَأْنِينَةٌ و شرح صدر.

۲. حلم ۲۱ بار در قرآن است که ۱۱ بار درباره خداوند (بقره/۲۲۵ و ۲۳۵ و ۲۶۳)، (آل‌عمران/۱۵۵)، (نساء/۱۲)، (مائده/۱۰۱)، (حج/۵۹)، (تغابن/۱۷)، (اسراء/۴۴)، (احزاب/۵۱)، (فاطر/۴۱) و ۴ مورد، درباره پیامبران همانند حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام (هود/۷۵)، (توبه/۱۱۴)، حضرت اسماعیل عَلَيْهِ السَّلَام (صافات/۱۰۱)، و حضرت شعیب عَلَيْهِ السَّلَام (هود/۸۷) و ۱۵ بار آن در معنای خویش‌داری است.

از عقل، گونه‌ی دیگر معناداری آن در متن وحیانی است. آیات ﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَامُهُمْ﴾. آیا عقل‌هایشان آنان را به این [موضع‌گیری] وا می‌دارد یا [نه] آن‌ها مردمی سرکشند» (طور/۳۲) (راغب، ۱۴۱۲) و ﴿فَبَشِّرْ نَاهُ بِغُلَامٍ﴾ حَلِيمٍ پس او را به پسری بردبار مژده دادیم» (صافات/۱۰۶) که درباره‌ی اسمعیل عَلَيْهِ السَّلَام است و آیه‌ی بعد، داستان ذبح اسمعیل عَلَيْهِ السَّلَام آمده که به پدرش گفت ﴿سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾ ان‌شاءالله مرا از شکیبایان خواهی یافت» (صافات/۱۰۲) و آن وقت معلوم شد که اسمعیل واقعاً حلیم و بردبار است (قرشی، ۱۳۷۱) و لذا مهلت دادن، یک نوع بردباری است (قرشی، ۱۳۷۱). به دلیل کاررفت بیشینه‌ی حلیم درباره خداوند این تئوری تقویت می‌گردد که حلم مرتبه‌ای بالاتر از صبر دارد زیرا معنای حلیم، نزدیک به معنای صبور در خداوند است، با این تفاوت که گناه‌کار در صفت حلیم خداوند، بیش‌تر از صفت صبور او در عقوبت، امان می‌یابد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴).

۴. معنای پایه‌ای استقامت و کاررفت آن در قرآن

واژه‌ی استقامت در معنای استواری و راست شدن (ازهری، ۱۴۲۱؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴) از واژه‌ی «قوم» با مشتقات پربسامد^۱ و با کاربست واژگانی آن در باب استفعال با معنای التزام آدمی برای در راه بودن (طریحی، ۱۳۷۵؛ راغب، ۱۴۱۲) و اصلاح امور (طباطبایی، ۱۳۹۰) به‌عنوان جانشین تقریبی صبر شمرده می‌شود. آیات ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا﴾ (فصلت/۳۰) و ﴿اسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ﴾ (فصلت/۶) بر این معناست. معانی دیگر کاررفتی آن در قرآن، پایداری (فصلت/۳۰؛ احقاف/۱۳؛ جن/۱۶؛ شوری/۱۵؛ هود/۱۱۲؛ یونس/۸۹)؛ وفاداری بر پیمان که همان استقامت و پایداری در وفای به‌عهد (توبه/۷)؛ آیین مستقیم و استوار و دینی که باید بر آن پایدار بود (روم/۴۳؛ توبه/۳۶؛ یوسف/۴۰؛ روم/۳۰؛ بینه/۵).

با توجه به آیات، صبر و حلم مقدمه‌ی استقامت و تاب‌آوری در آدمی است. البته به‌نظر می‌رسد حلم در مرتبه‌ای بالاتر از صبر جای دارد و گستره‌ی صبر با لحاظ گاه‌زمانی دوره‌ای و موردی افزون بر کارهای خوب امور ناصواب را هم در برمی‌گیرد (بقره/۱۷۵؛ فصلت/۲۴؛

فرفان/۴۲)، اما گاه ایجاد حلم زمانی است که صفت صبر در آدمی به ملکه‌ی نفسانی در آید که در این حالت تنها رفتار نیک و سنجیده از آدمی ایجاد می‌شود (صالحی، ۱۳۹۷).

به‌هر روی با توجه به هسته‌ی مرکزی معانی بنیادین حلم و استقامت در خویش‌داری در رویارویی با دشواری‌ها در شکل فرآیندی نوعی هم‌پوشانی معنایی با مؤلفه‌های تاب‌آوری در آگاهی از روند تنش‌ها و دشواری‌ها در ریختار فرآیندی دارد.

۵. نتیجه‌ی پژوهش

۱-۵- دانش روان‌شناسی در فراسوی تاب‌آوری با کارکردی سه سویه‌ی فرآیندی، فرآورده‌ای و بودگی با درد و رنج‌های گریزناپذیر یا گریزپذیر با هدف کشسانی، سازواری با شرایط زیسته، پیش‌گیری یا درمان از آسیب‌ها یا کاستن رنج‌ها رویارویی نموده است.

۲-۵- قرآن کریم با گفتمان ویژه‌ی گونه‌گونی درد و رنج‌های آدمیان (در ساحت‌های فردی، اجتماعی و فرانسائی) را در ریختار گزاره‌های ناهم‌سان توصیفی و توصیه‌ای روایت‌گری کرده است و در پی آن راه حل‌های متناسب با آن را ارائه نموده است.

۳-۵- برای دریافت معنای تاب‌آوری در قرآن کریم با رهیافت کنش‌زبانی و مؤلفه‌های معناشناسانه می‌توان شیوه‌ی کاربرستی گزاره‌های وحیانی در زمینه‌های فرآیندی، فرآوری و بودگی را دریافت.

۴-۵- واژه‌ی صبر با رویکرد معناشناسی و مؤلفه‌های هم‌بسته آن در کاربرستی قرآن کریم بازنمایی از هم‌پوشانی آن با مفهوم تاب‌آوری در سویه‌های ناهم‌سان است. مفاهیم پیرامون «تاب‌آوری» حول واژه‌های «صبر، استقامت و حلم» می‌گردد. از نظر لغوی واژه‌ی «استقامت»، با موضوع تاب‌آوری قرابت بیشتری دارد اما با بررسی این واژگان سه‌گانه، واژه‌ی «صبر» در قرآن کاربرد و تناسب بیشتری با موضوع تاب‌آوری دارد.

۵-۵- واژه‌ی «حلم» در قرآن تناسب زیادی با معنای تاب‌آوری ندارد، اما این نکته از مجموع تحقیق حاضر قابل استفاده است که حلم و صبر مقدمه‌ی تاب‌آوری است، به‌طوری که وقتی کسی از این دو صفت عاری باشد، نمی‌تواند به تاب‌آوری پایدار برسد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸م)، جمهرة اللغة، بیروت: دارالعلم للملایین.
۳. ابن ربیعة العامری، لیبید. (۱۴۲۵ق/۲۰۰۴م)، دیوان لیبید، (اعتنی به: حمدو طماس)، الطبعة الأولى، بیروت: دارالمعرفة.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۵. ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دارصادر.
۶. ابن موسی، علی (ع). (۱۴۰۶ق)، صحیفة الإمام الرضا علیه السلام، مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا (ع).
۷. ابوالقاسمی، عباس. (۱۳۹۰)، «ارتباط تاب‌آوری، استرس و خود کارآمدی با رضایت از زندگی در دانش آموزان دارای پیشرفت تحصیلی بالا و پایین»، مطالعات روان‌شناختی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهراء، (۳)۷، ۱۳۱-۱۵۱.
۸. ازدی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۷)، کتاب الماء، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران - موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
۹. ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق)، تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۰. امیری، نرگس. (۱۳۹۳)، «رابطه تاب‌آوری و تعهد سازمانی با عملکرد شغلی کارکنان شهرداری شیراز»، مدیریت شهری نوین، ۲(۷)، ۳۱-۳۱.
۱۱. آقاییوسفی، علیرضا؛ صفاری‌نیا، مجید؛ ایمانی‌فر، حمیدرضا. (۱۳۹۴)، «اثر بخشی عمل به باورهای دینی بر تاب‌آوری و سرسختی روان‌شناختی بین طلاب علوم دینی و دانشجویان»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۲۸، ۱۳۱-۱۴۷.
۱۲. پسندیده، عباس. (۱۳۸۴)، رضایت از زندگی، قم: دارالحدیث.
۱۳. جمشیدی سولکلو، بهنام؛ عرب‌مقدم، نرگس؛ درخواه، فریده. (۱۳۹۳)، «رابطه دینداری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز»، اندیشه‌های نوین تربیتی: ۱۰(۱)، ۱۴۱-۱۶۱.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق)، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية، بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۵. حسینی قمی، طاهره؛ سلیمی بجستانی، حسین. (۱۳۹۰)، «رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و تاب‌آوری در بین مادران دارای فرزندان مبتلا به بیماری»، روان‌شناسی و دین، سال چهارم، شماره ۳، ۲۶۹-۸۲.
۱۶. ذوقی پایدار، محمد رضا؛ نبی‌زاده، صفر؛ زنده‌بودی، راحیل. (۱۳۹۵)، «رابطه میزان عمل به باورهای دینی با تاب‌آوری و خوش‌بینی در دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا»، روان‌شناسی و دین، (۲)۹، ۸۵-۹۶.
۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم.
۱۸. زاهد بابلان، عادل؛ رضایی جمالویی، حسن؛ حرفتی سبحانی، رعنا. (۱۳۹۱)، «رابطه دلبستگی به خدا و تاب‌آوری با معناداری در زندگی دانشجویان»، دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی، ۱۳(۴۹)، ۷۵-۸۵.
۱۹. سهیلی‌زاده، مختار و دیگران. (۱۳۹۵)، «رابطه بین عزت نفس، تاب‌آوری و کیفیت زندگی بیماران مبتلا به دیابت نوع ۲ شهر

- همدان، پژوهان، ۱۱۵(۱)، ۸-۱.
۲۰. شریف‌الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه (للصبحی صالح)، قم: مؤسسه دارالهجره.
۲۱. صاحب، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ق)، المحيط فی اللغة، بیروت: عالم الکتب.
۲۲. صادقی، هادی؛ نصرتی، شعبان. (۱۳۹۱)، «الگوی تفکر قرآنی بر اساس معناشناسی هم‌زمانی»، ذهن، ۲۱(۴۸)، ۵-۲۸.
۲۳. صالحی حاجی‌آبادی، علی؛ هادی، اصغر. (۱۳۹۷)، «معناشناسی صبر در قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، ۲۳(۱)، ۱۵۰-۱۷۳.
۲۴. صدیقی ارفعی، فریبرز؛ یزدخواستی، علی؛ نادری راوندی، مریم. (۱۳۹۳)، «پیش‌بینی‌پذیری میزان تاب‌آوری بر اساس هوش معنوی در دانشجویان و دین پژوهان»، فرهنگ در دانشگاه اسلامی، شماره ۳، ۳۷۳-۳۹۰.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۵)، ترجمه تفسیر جوامع الجامع، مترجم، علی عبدالحمیدی و دیگران، مشهد مقدس، آستان قدس رضوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۷. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، بیروت: دارالمعرفه.
۲۸. طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵)، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی.
۲۹. عباس‌نژاد، محسن. (۱۳۸۴)، قرآن، روان‌شناسی و علوم تربیتی، مشهد مقدس، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
۳۰. فتحعلی‌خانی، محمد. (۱۳۷۹)، آموزه‌های بنیادین علم اخلاق، قم: باشگاه اندیشه.
۳۱. فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: نشر هجرت.
۳۳. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ق)، القاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۴. قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۳۶. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر.
۳۷. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸)، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۳۹. نصیر، مرضیه. (۱۳۸۹)، «رابطه راهبردهای مقابله با استرس و تاب‌آوری با خوش‌بینی در دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه شهرستان دزفول»، یافته‌های نو در روان‌شناسی (روان‌شناسی اجتماعی)، ۵(۱۶)، ۵۵-۶۸.
۴۰. هاشمی، لادن؛ جوکار، بهرام. (۱۳۹۰)، «بررسی رابطه بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه»، مطالعات روان‌شناسی تربیتی، ۸(۱۳)، ۱۲۷-۴۶.

41. Benard, B. (1991) Fostering resiliency in kids; "Protective factors in the family, school, and community", WestEd Regional Educational Laboratory, San Francisco.

42. Cicchetti, D., & Cohen, D. J. (2006) Developmental Psychopathology: Developmental Neuroscience. New York: John Wiley and Sons.

43. Gomes R. Mc Laren S.(2006) “The association of avoidance coping style, and perceived Mather and farther support with anxiety/Depression among late adolescents”, Applicability of resiliency models personality and Individual Differences. No. 40.
44. Letzring, T.D, Block, J. & Funder, D.CEgo. (2005) control and ego resiliency: Generalization of self report scale base on personality description from acquaintances, clinicans, and the self. Journal of research in personality, No.29.
45. Richtnér, A., & Löfsten, H. (2014) ‘Managing in turbulence: how the capacity for resilience influences creativity’. R&D Management, NO 2
46. Sudmeier- Rieux, K. L. (2014) “Resilience- an emerging paradigm of danger or of hope?” Centre for Research on Terrestrial Environments, University of Lausanne, Lausanne, Switzerland. No. 1.

منابع اینترنتی:

۴۷. دهخدا، علی اکبر، «لغتنامه» www.vajehyab.com/dehkhoda

۴۸. Simpson, J. Weiner, E. “The Oxford English Dictionary” www.oxfordlearnersdictionaries.com

